

ESKİ TÜRKÇE böğü/büğü ve bokuk/bokug/bukuk/bukug SÖZCÜKLERİNİN KULLANIM VE ANLAMLARI HAKKINDA

ON THE USAGES AND MEANINGS OF OLD TURKIC WORDS böğü/büğü AND bokuk/bokug/bukuk/bukug

Münever Ebru ZEREN*

Öz

Eski Türkçede özel kişi adı veya unvan olarak da karşımıza çıkan böğü/büğü sözcüğünün kökeni, anlamı ve etimolojisi hakkında şimdiye kadar farklı görüşler ortaya konmuştur. böğü/büğü, Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerinde kullanılmış olan bokuk/bokug/bukuk/bukug sözcüğü ile de ilişkilendirilmiştir. Bu konuyu tekrar gündeme getirme sebebimiz ise, son araştırmalarda Uygur yazıtları ve metinlerinde bokuk sözcüğünden bir boy adı olarak bahsedilmesinin yanı sıra böğü kelimesinin dini anlamı hakkında yapılan yeni önerilerin, eski bilgilerle birlikte yeniden değerlendirilmesinin katkı sağlayabileceği düşüncesidir.

Makalemizde öncelikle geçmiş çalışmalar ışığında bu sözcüklerin geçtiği bazı önemli metinleri inceledik ve son zamanlarda ortaya atılan bazı görüşleri tanıttık. Ardından Türk kültür tarihinde bu sözcüklerin hangi bağlamda, hangi anlamı ifade etmek üzere kullanıldığı ve bu kullanımların birbiriyle ilişkileri hakkında görüşümüzü ortaya koymaya çalıştık. Son olarak böğü/büğü'nün kökeni ve en eski anlamının ne olabileceği hususunda önerilerde bulunup henüz açık ve araştırılması gereken noktaların altını çizdik..

Anahtar Kelimeler

Böğü, büğü, Bokuk, Bukug, etimoloji, semantik, antroponim, Eski Türkçe.

Abstract

Different opinions have been put forward so far on the root, meaning and etymology of the Old Turkic böğü/büğü word that came out as a personal name or title. böğü/büğü has also been associated with the word bokuk/bokug/bukuk/bukug used in Hun, Gokturk and Uyghur periods. The reason for bringing this matter back to the agenda is that recent researches on Uighur inscriptions and texts where bokuk is referred to as a clan name, as well as the re-evaluation of the new suggestions about the religious meaning of böğü together with the old information.

In our paper we first examined the usage of these words within some important texts in the light of past studies and introduced some of the ideas that have recently emerged. Then, we tried to express our opinion about the contexts and meanings of them, and how these uses relate to each other in Turkish cultural history. Finally, we made suggestions about what might be the root and the oldest meaning of böğü/büğü, and underlined the points that need to be clarified and investigated yet.

Keywords

Böğü, büğü, Bokuk, Bukug, etymology, semantics, antroponym, Old Turkic.

* Dr. Öğr. Üyesi, Haliç Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ebruzeren@yahoo.com

Giriş

Eski Türkçede özel kişi adı veya unvan olarak da karşımıza çıkan destan *bögü/bügü* sözcüğünün kökeni, anlamı ve etimolojisi hakkında şimdiye kadar farklı görüşler ortaya konmuştur. *bögü/bügü*, Hun, Göktürk ve Uygur dönemlerinde kullanılmış olan *bokuk/bokug/bukuk/bukug* sözcüğü ile de ilişkilendirilmiştir. Bu konuyu tekrar gündeme getirme sebebimiz ise, son araştırmalarda Uygur yazıtları ve metinlerinde *bokuk* sözcüğünden bir boy adı olarak bahsedilmesinin yanı sıra *bögü* kelimesinin dini anlamı hakkında yapılan yeni önerilerin, eski bilgilerle birlikte yeniden değerlendirilmesinin katkı sağlayabileceği düşüncesidir.

Çin kaynakları, Türk yazıtları, Uygur Maniheizt ve Budist metinleri, Uygur destanları ve Kutadgu Bilig’de geçen *bögü/bügü* sözcüğünün Türkçede başlıca “bilgin, akıllı, bilge, hakim, âlim, kutsal, hekim, büyücü” anlamlarına geldiği geçmiş çalışmalarda belirtilmiştir¹. Çin tarihi kaynaklarında Çince transkripsiyonu ile; Uygur metinleri ve sikkeleri üzerinde ise Uygur yazısı ile karşımıza çıkan *bügü/bogug/bugug/bokuk/bokug/bukuk/buku* gibi sözcüklerin de *bögü*’nün eşdeğeri olduğu, başta A. von Le Coq olmak üzere bazı uzmanlar tarafından öne sürülmüştür. *Bügü/bokuk* sözcüklerinin eşdeğerliği görüşü de, öncelikle E. Chavannes ve P. Pelliot tarafından reddedilmiş ve Orhun dönemi Uygur sikkelerini inceleyen F. Thierry tarafından da iki kelimenin farklı olduğu epigrafik buluntulara dayanarak detaylı olarak açıklanmıştır (Thierry 1998). Gerek Uygur Türkçesindeki yazılışları, gerekse aşağıda bahsedeceğimiz Turfan Uygur İdikut kitabesinden *boquq*’un Çince yazılışının *bügü*’nünkünden farklı olması sebebiyle bu tartışmanın sona erdiğini söylemek mümkündür. Ancak bu iki kelimenin arasında dilbilim ve semantik açıdan ilişki olup olmadığı da tartışmalıdır.

Eski Türkçe sözcüklerinin en büyük etimoloji uzmanlarından G. Clauson etimoloji sözlüğünde *bögü* veya *bögö*’nün “bilge, büyücü” anlamına geldiğini ve bu sözcüğün hem hikmet, hem de mistik ruhanî gücü ifade etmekte kullanıldığını kaydetmiştir (Clauson 1972: 324). Eski Türkçe metin örnekleri de bize söz konusu sözcüğün akıl ve hikmet ile yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ancak *bögü*, çoğunlukla *bilge* ile aynı anlamda ve “*bükü bilge*” (Kaşgarlı Mahmud 1941: 228) şeklinde ikileme şeklinde kullanılmakla birlikte *bögü* sözcüğünün sadece “ilim” değil, “irfan sahibi” ve sadece akla dayanan hikmet dışında “ruhani bir güç ve erdemle donanmış olma”yı ifade ettiğini söylemek de mümkündür. Aşağıda sözcük konusu *bögü*’nün Eski Türkçenin farklı dönemlerinde farklı anlamlarda ve şekillerde kullanımına ilişkin belli başlı örnekler sunulmuştur.

Hun Döneminde *bokuk/bokug/bukuk/bukug*

Hun dönemine ait yazılı kaynaklarda *bögü* sözcüğüne rastladığımız bir metin örneği bulunmamıştır. Ancak, Türklerin bilinen en eski metni olarak kabul edilen Chin-Shu Yıllığındaki IV. yüzyıldan kalan ve L. Bazin tarafından Çince’den çevrilerek yorumlanan bir Hun beyitinde² “*bokug/bukuk*” unvan şeklinde geçmektedir.

¹ Bu sözcük bahsedilen eserlerde *bögü*, *bögö*, *bügü*, *bükü* gibi farklı telaffuzları ile birlikte yer almış; nitekim dizinde bu sözcüklerden biri açıklanırken diğerleri bu sözcüğe atıfta bulunmuşlardır: (Kaşgarlı Mahmud 1941:228), (Arat 1979: 119), (Caferoğlu 1993: 33), (Clauson 1972: 324), (LeCoq 1912:149), (LeCoq 1913:541,543), (Bang, Gabain 1929: 412-413), (Chavannes, Pelliot 1911: 212, 221), (Hamilton 1986, VIII, XVII), (100. Doğum Yılı Dönümüne Armağan C.I 2008: 179), (Bang, Gabain 1931:18), (Gabain 2007: s. 271).

² Louis Bazin, “Un Texte Proto-Turc du IVe Siècle: Le Distique Hiong-nou du “Tsin-Chou”, *Oriens*, Vol.1, No. 2, 1948, s. 3-11. Aynı makale Bazin’in bazı önemli makalelerinin derlendiği ve bizim de referans olarak kullandığımız

1) Özel Kişi Adlarında Unvan olarak kullanılan bokug/bukuk

Yukarıda bahsedilen beyit, Chin-Shu Yılığında yer alan M.S. IV. yüzyılın başında Hindistan'dan Şansi'ye gelen Budist Rahip Fo-t'u-teng'in biyografisinde, rahibin aynı sene (329) Sonraki Chao Hanedanı'nı kuracak olan Kuzeydoğu Çin'in Hun hükümdarı Shih-Lo'ya Hun dilinde söylediği bir kehaneti aktarmaktadır. Bahsedilen tarihte başka bir Hun reisi olan Liu Yao Loyang şehrini kuşatıyor; Shih Lo ise ona karşı koymak istiyor, ancak maiyeti onu vazgeçirmeye çalışıyordu. Hükümdarın rahibe danışmasıyla rahibin söylediği Çince transkripsiyonlu Türkçe kehanet metni ve Bazin tarafından yapılan tercümesi şu şekildedir:

秀	支	替	戾	岡	僕	谷	劬	禿	當
= siög	îğeg	t'iei	liäd	kāng	b'uok	kuk	g'ju	t'uk	,tāng'
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

“Çanın sesi şöyle söylüyor: Eğer ordu çıkarsa Liu Yao yakalanacak” (Bazin 1994: 3-4)

Bazin, bu metinde 6.-7. karakterlere karşı gelen sözcüğü *b'uok-kuk* olarak okumuş ve bunun muhtemelen Liu Yao'nun Hun unvanını belirttiğini Türkçe yazıtlar ve Osmanlıca “askeri komutan, bir bölüğün başı” anlamına gelen *boy* sözcüğü ile karşılaştırmak suretiyle ileri sürmüştür. Bazin'in açıklamalarından görüldüğü üzere; *bokug* sözcüğü özellikle kişi unvanlarında kullanıldığında “askeri komutan” anlamına gelmekte ve sonraki dönemde “buğ” sözcüğü olarak karşımıza çıkmaktadır.

2) Boy ve hayvan adı olarak bokug/bukuk ve türevleri

Makalesinin sonunda Bazin, W. Eberhard'ın *bokug* sözcüğüne fonetik olarak çok yakın olan diğer Çince transkripsiyonları ile ilgili görüşlerini de ileterek sözcüğün anlamına ilişkin daha ilginç çıkarımlar ve bazı soruları ortaya koymaktadır (Bazin 1994: 11). Bahsedilen transkripsiyonlar, *Hsin Tang-shu*'da adı geçen ve *buku* Kırgız Türkçesi ve Moğolca'da “geyik” anlamına geldiği için³ bu hayvanla ilişkisi olduğunu düşündüğü bir Töles boyu (uruğu?) olan *b'uok-kuo* veya *b'uok-kuet* ve bunun lideri *P'u-ku Huai-en*; yine Töles ile ilgili olarak veya XII. yüzyılda görülen *Kadir Buku Han* örneğinde olduğu *buku* sözcüğünün unvan olarak yer aldığı, *Chiu-wu-tai-shih* 25'de adı geçen ve Türkçe *Tonra Buku* olarak okunması gereken X. yüzyıl Şatolar'ı ile ilgili özel kişi adı *d'ung-lā-b'uok-kuet* ve Chavannes'ın Batı Türkleri ile ilgili eserinde adı geçen; Minorsky tarafından *Hududü'l-Alem*'de Kara İrtiş Nehri ile ilişkilendirilen ve Türkçe *bukuçm* olarak okunması gereken *b'uok-kuo'-t'siën'* dir

Göktürk Döneminde böğü/bükü ve bokuk/bokug/bukuk/buku

Göktürk ve Uygur dönemi yazıtlarındaki söz varlığını inceleyen H. Şirin'in eseri, bize *böğü* ve *bukug* sözcüklerinin nasıl kullanıldığı konusunda önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca E. Aydın, incelediği Yenisey yazıtlarından üçünde *böğü* sözcüğünü kağanın unvanı olarak tespit etmiştir (Aydın 2011: 12).

Böğü/bög<ü> sözcüğü kağana ilişkin bir unvan niteleyicisi olarak *bög<ü>* k(a)g(a)n şeklinde Tonyukuk Yazıtı 34. ve 49.-50. satırlarında yer almaktadır (Şirin User 2010: 274). 49.-50.

kitapta da yayınlanmıştır: (Bazin 1994: 3-11). Bu makalenin tümünün tercümesi, daha sonra yazar tarafından yayımlanacaktır.

³ I. Göktürk Devleti dönemine ait Bugut Yazıtı'na adını veren “bugut” sözcüğü de Eski Türkçe “geyik” anlamına gelen “buku/buğu” sözcüğünün /+t/ çokluk eki almış hali olup “geyikler” anlamına gelmektedir (Alyılmaz 2003: 12, dipnot 1).

satırlarda ard arda yazılmış *ilteriş kağanka:türk böğü kağanka:türk bilge kağanka* sözleri yer almaktadır. Bahsedilen kağanın Çince kaynaklarda adı Mochuo 默啜 olarak geçen, İteriş Kağan'ın kardeşi Böğü Çor Şad olduğu ve tahta geçince de Türk Böğü Kağan adını alan Kapağan/Kapğan Kağan olduğu tespit edilmiştir. (Sertkaya 1995: 81; Aydın 2011: 12).

Bukug sözcüğü ise diğer bir unvan niteleyicisi olarak Bilge Kağan Yazıtı (G 10-11)'nda Bilge Kağan'ın cenazesine katılan ve etnik mensubiyeti bilinmeyen *bukug tutuk* şeklinde geçmektedir (Şirin User 2010: 257).

Orhun ve Turfan Uygurları Döneminde *böğü/bükü ve bokuk/bokug/bukuk/bukug*

1) Özel Kişi Adlarında Unvan olarak kullanılan *Böğü ve Bokug/Bukuk/Bokuk*

Bu şahıslar arasında en çok bilineni şüphesiz Orhun Uygurları'nın Maniheizm'i devlet dini olarak kabul eden ünlü kağanı *Böğü Kağan (759-779)*'dır. Çin kaynaklarında *I-ti-chien / Mou-yü* olarak adı geçen kağanın bu adlara tekabül eden sırasıyla "kutsal" anlamında *Böğü Kağan* ve *Tengri Kağan* adlarını kullandığı bilinmektedir (Weicuyi : 213, Klimkeit : 365). Ayrıca bir çok Çin kaynağında yer alan ve Cüveynî tarafından nakledilen Uygurlar'ın Türeyiş Destanı'nda adı geçen ağacın büyüyen budağına ve ağaçtan doğan beş çocuktan en iyisi olana Çin kaynaklarında *Boguk Han*, Cüveynî'de ise *Boku/Buku Tegin* dendiği bilinmektedir (Clark 2009: 62). J.-P. Roux, destanda adı geçen Buku Kağan'ın, Maniheizm'i kabul eden Böğü Kağan değil, aynı unvana sahip Orhun Uygurları döneminde Maniheizm'in altın dönemini yaşatan, 795-805 yılları arasında hüküm süren Ediz boyunun mensubu *Alp Bilge Kağan* olduğunu düşünmektedir (Roux 2015: 60-61). Uygur tarihinde *böğü* veya *bokug*'un birden fazla kağanın adı veya unvanı olarak kullanılması hasebiyle bu kağanın Çince hangi kağana denk geldiği de özellikle nümizmatik uzmanları için de tartışma konusu olmuştur. F. Thierry de A. Takeo, J. Hamilton ve T. Moriyasu'nun belirttiği gibi; incelediği 795-808 yıllarına tarihlenen sikkelerde adı geçen *Bokuk Han*'ın (*Boquq Khan*) Böğü Kağan ile aynı kişi olmadığı ve Çince kaynaklarda *Huaixin Kagan* olarak geçen Ediz uruğunun ilk kurucu hanedanı kağan olduğunu bildirmiştir (Thierry 1998 : 270).

Bukug sözcüğü bir unvan niteleyicisi olarak Taryat Yazıtında (B-8) da yer almaktadır (Şirin User 2010: 257).

2) Boy Adı olarak *bokug/bokuk/buku*

Uygur Türeyiş Destanı dışında üç Uygur metninde daha *bokug* veya *bokuk* sözcüğünün geçtiğini ifade eden L. Clark, Türkçe *bokug* sözcüğünün etimolojisini araştırdıktan ve bunun "kuş kursağı, budak, yumru" anlamlarına geldiğini belirtmiş ve incelemelerinin sonunda bunun bir hükümdara değil, bir boya işaret ettiği fikrini ortaya atmıştır. Bu nedenle ona göre Berlin Turfan Koleksiyonundaki U I no'lu metinde yer alan *Uygur Bokug Han*, "Bokug boyunun Uygur hanı" olarak okunmalıdır (Clark 2009: 66). Clark, *Bokug* ile Dokuz Oğuzlar'ın ikincisi olarak sayılan *P'u-ku (Buku)* arasındaki benzerliğe ve Tarım'a göç eden Uygurlar'ın liderlerinin isminin *P'ou-kou-tsiun* olmasına dayanarak hâlâ karmaşık bir konu olarak görülen Uygur etnonimi ile ilgili yeni bir yaklaşım ortaya koymaktadır: Çin kaynaklarında Dokuz Oğuzlar'ın listesinde ilk sırayı alsa da, Uygur bir boy olmayıp, ikinci sıradaki *Bokug* boyunu oluşturan uruglar topluluğunu (On Uygur) ifade etmektedir (Clark 2009: 66-67).

Kelimenin benzer bağlamda kullanımını içeren ikinci bir örnek, geç Uygur metinlerinden biri olan ve 1933 yılında Kansu eyaletinin *Wou-wei* (Leang-tcheou) şehrinin kuzeyinde bulunmuş Uygur Türkçesi ve Çince olmak üzere iki dilli yazılmış Turfan İdikutları hakkındaki yazıtta yer almaktadır (Shimin, Hamilton 1981: 11) ⁴. 1275-1334 yılları arasında yaşayan Koço İdikutları'nın yaptıklarını öven bu yazıtın alt kısmının Temür Buka'nın babası olan *Nieou-lin Tigin* (*Nolin Tekin /Ne'uril Tekin*) 'in 1318'de öldüğü Yong-tch'ang yakınında yer alan *Wou-wei*'de bulunması, burada onun mezarının yer aldığını düşündürmektedir (Shimin, Hamilton 1981: 12-13). Yazıtın Türkçe metninde *Barçuk Art Tigin, Mamurak Tigin, Öng Tigin Begi, Koçgar Tigin, Senggi Tigin, Babaça Aga, Turçisman Aga ve Temür Buka Tigin* gibi bir çok hükümdar ailesi üyelerinin ismi ve onlar hakkında bilgi yer almaktadır. *Begi* veya *beki* unvanı ise idikutun kızı için kullanılmıştır (Shimin, Hamilton 1981: 33-34). *Öng Tigin Begi* için yazıtta yer alan *bokuk tözlüg pundarik çeçek* ifadesi Shimin ve Hamilton tarafından "*bokuk kütüğünün -soyunun- lotus çiçeği*" (*bokuk tözlüg pundarik çeçek*) olarak tanımlanmıştır. Bu tercüme ile araştırmacılar *bokuk* sözcüğünün "ağaçtaki budak, yumru" anlamına olduğu gibi *Bokug* soyuna da atıfta bulunmuş görünmektedirler. Ancak *bokuk tözlüg* ifadesi ile nitelenen lotus çiçeğinin Budizm'de saflığı ve kutsallığı simgelemesi sebebiyle Budist Turfan Uygurları için bu ifade "kutsal" anlamına da geliyor olabilir.

3) Erdem belirten nitelik belirteci olarak *böğü/büğü*

Eski Türkçe Budist metinlerde böğü/büğü sözcüğü genellikle Budizm'de önemli yer tutan "bilgelik, hikmet" (Sanskritçe *prajñā*) kavramını karşılamak üzere kullanılmıştır. Mahayana Budizmi'nde önemli yer tutan ve bu kavramı açıklayan bir çok sutraların yazıldığı *prajñāpāramitā* da bir erdem olarak üstün bilgi, hikmet, ilahi bilgi ve irfan anlamlarına gelmektedir (Yılmaz 2007: 208). *prajñā* sözcüğünün sadece akıl ile ulaşılan bilgelik değil, mistik, ruhani veya ilahi yolla edinilecek sezgi, idrak ve kavrayış ifade eden irfan sözcüğü ile karşılanması böğü/büğü'nün ilahi, mistik anlamını kavramak açısından önemlidir.

Böğü/büğü sözcüğünün ve türevlerinin "bilgelik, hikmet, tefekkür, erdem" gibi özellikle aklın işlevinin ön plana çıktığı sıfat ve adlarda kullanımı, Eski Budist Uygur metinlerinde ikilemeler şeklinde çıkmaktadır : *büğü biliglig (hikmetli), bügülüg edremlig (erdemli), bügün- sakın- (tefekkür edip düşünmek), bügüş sakınç (anlayış, düşünüş)* (Şen 2002: 81), *çınkar- bügün- bil- (düşünüp anlamak)* (Şen 2002: 87), *sakın-bügün (düşünmek)* (Şen 2002: 237), *sakınç bügüş (düşünce, tefekkür)* (Şen 2002: 238).

Böğü/büğü sözcüğü ile yukarıda adı geçen *bügüş* (isim), *bügün-* (fiil) gibi türevlerine de; ekleşme açısından Eski Uygur Türkçe Grameri'ni örnekleriyle ele alan değerli Türk dili uzmanlarının öne sürdüğü görüşler doğrultusunda kısaca değinmek gerekir. S. Şen'e göre böğü kelimesinin kendisi, *bög-* "anlamak" fiilinden +*ü* yapım eki ile türetilmiştir (Şen 2015:182). Dolayısıyla *bügüş* kelimesi de "anlayış" olarak günümüz Türkçesinde ifade edilebilir. Tokyürek, *bügüş* kelimesini *sakınç* kelimesi ile eşdeğer olarak "düşünce" olarak günümüz Türkçesine çevirmiştir (Tokyürek 2011: 35, 36). A. von Gabain ve K. Eraslan'a göre *bügüş*, *büğü*'den isimden isim yapan ve örneğine az rastlanan bir yapım eki olan +*ş* kullanılarak türetilmiştir ve "dirayet" (Gabain 2007: 45) veya "hikmet" (Eraslan 2012: 102) anlamında

⁴ İlk olarak Yuan döneminde yayınlanan bu yazıtın Çince metni 1964 yılında Houang Wen-pi tarafından Wen-wou adlı eserde yayınlanmıştır. Fransızca metni ise ilk olarak verilen makalede G. Shimin ve J. Hamilton yayınlamışlardır.

kullanılmıştır. Eraslan, bu kelimenin Sanskritçe *prajñā* kelimesinin tam karşılığı olduğunu belirtir.

Bügün- fiili ise; daha ziyade “yapmak” ifade eden ve dönüşlülük şekliinden meydana geldiği düşünülen; isimden fiil yapma +n eki kullanılarak türetilmiştir (Eraslan 2012: 115). Gabain, *bügün-* fiilini “vakıf olmak, tanımak” olarak tanımlamıştır (Gabain 2007:271). Tokyürek de tezinde fiili aynı anlamı ifade edecek şekilde açıklamıştır (Tokyürek 2011: 432). M. Erdal’a göre “toplamak, birleştirmek” anlamındaki *bög* sözcüğünden türetilen *bögünmek* fiili ise “anlamak, kavramak, farkına varmak” anlamını taşımaktadır (Erdal 1991: 595).

R. R. Arat, *bügü* sözcüğünden türetilen *bügülemek* sözcüğünün anlamını “bilgi ile tehziz olmak” olarak vermiştir (Arat 1979:119). Erdal ise *bügülenmek* dönüşümlü fiilini “mistik hikmete sahip olmak” olarak tercüme etmiştir (Erdal 1991: 597). Mahayana Budizminde Bodisatvaların Buda olmaları için gereken altı erdem (Skr. *pāramitā*), Eski Türkçede *altı paramit* olarak kullanıldığı gibi *altı törlüg bügülenmek erdem* olarak da geçmektedir (Tokyürek 2011, 239). Tokyürek *bügülenmek* sözcüğünü “bilgelik” olarak günümüz Türkçesine çevirmiştir. Eraslan da *bügülenmek* fiilini, muhtemelen Budalığın üstün erdemlerine erişmek anlamında “olağanüstü olmak” olarak açıklamıştır (Eraslan 2012:563) Kanaatimizce Eraslan’ın bu açıklaması, *bügü* kelimesinin sonraki “büyü” anlamlarında kullanılışının kaynağına ışık tutmaktadır; zira bir kişi Buda olmakla fiziki ve ruhi anlamda üstün varlık konumuna yükselmiş olmakta ve bir çok mucizeler gösterebilmektedir.

Bögü’nün “doğru” anlamında kullanımı da Uygur metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Maitrisimit’in Hami versiyonunda “*oñalı böğüş urmak (doğru düşünce düşünmek)*” (Tokyürek 2011: 46) ifadesi geçmektedir. Aynı metinde geçen *bögü biliglig burkanlar* ifadesi (Tokyürek 2011: 152) bilge anlamında ikileme anlamında kullanılmış olabileceği gibi “doğru bilgi, hikmet” sahibi olarak da yorumlanabilir. Yine bilinen en eski şairimiz Şingko Seli Tutung’un “*Köni ögeli böğüş urgıl odugın sakın*” ifadesi de Arat tarafından “*Doğru muhakeme etmek için hikmet kullan, uyanık ol*” olarak tercüme edilmiştir (Arat 2007 : 120-121)⁵. *Bögü*’nün bu erdemlilik belirten vasıfları, “dirayetli, güçlü, kuvvetli” anlamlarını da içerecek şekilde değişime uğramış görünmektedir. Nitekim Türk lehçeleri ve Moğolca’da “kuvvetli, pehlivan” anlamlarında kullanılan *böke* sözcüğünün *bögü*’den türetildiği öne sürülmüştür (Doerfer 1965: 349-351). Benzer şekilde Eberhard da *bokug sözcüğünün* Moğolca “sporcu (atlet), kahraman” anlamına gelen *böke* sözcüğü ile ilişkisini de sorgulamıştır. (Bazin 1994: 11).

İfade ettiği zengin anlamlarıyla *bögü/bügü* sözcüğünün önemli şahısların erdemli vasıflarını belirtmek üzere Türk tarihinin en eski kaynaklarında olduğu gibi İslâmiyet sonrası dönemde de Türk asker, boy beyi ve hükümdar unvanlarında görmekteyiz (Donuk 1988: 10-11). A. Donuk, bu sözcüğün *bügü/bükü/bögi* gibi farklı hallerinden de bahsetmekte; ancak *buku* (*p’u-ku*) sözcüğünü bunlardan ayırarak ilk olarak P’u-ku adlı Türk boyu ile ilişkilendirmekte; ayrıca bunun özel kişi adı ve unvan olarak kullanıldığını ve “şef, kumandan” anlamına geldiğini ifade etmiştir.

Kutadgu Bilig’de ise *bögü* sözcüğü “hürmet sanı” olarak yetmişen fazla yerde görülmektedir (Arat 1979: 119).

⁵ Bu ifadenin yorumu için ayrıca bkz. Mübahat Türker-Küyel, “Kutadgu Bilig’de Aile Kavramı”, *Bilge*, Ocak 1995, Kış, S.3, s. 10.

Böğü/Büğü Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı Hakkında Son Görüşler

Geçmişte böğü/büğü sözcüğü ile türevlerinin anlam ve kökenlerinin dini bağlamda kullanımı hakkında bazı görüşler ortaya atılmıştır. Bazin'e göre *bokug* sözcüğünün Osmanlıca Redhouse sözlüğünde ileri sürüldüğü gibi Slavca "Tanrı" anlamındaki *boj* sözcüğü ile ilgisi bulunmamaktadır (Bazin 1994: 5-6). Bu görüş, daha önce *beg* (bey) sözcüğünün İran dilinde "Tanrı" anlamındaki *bag*, *bağa* sözcüklerinden alınmış olabileceğine dair yapılan tartışmaları hatırlatmaktadır (Donuk 1988: 5). O. Karatay da *bey* ve *büyük* sözcüklerinin aynı köke uzandığını savunmaktadır (Karatay 2015: 11). Clauson ise, sözkonusu sözcüğün Moğolca'ya "erkek şaman" anlamında *bö'e*/*böge* olarak geçtiğini belirtmiştir.

Son zamanlarda *böğü* sözcüğünün anlamının dini ve mistik bağlamda ele alınmasına dair yapılan çalışmalara baktığımızda; O. Karatay, hem *büyük*, hem de bilgelik ile ilgili anlamlarının altını çizmekle birlikte özellikle Moğolca anlamını ve Kıpçak Türklerinin baş-şaman için kullandıkları *beki* sözcüğünün *böğü* ile kökteş olduğunu öne sürerek *böğü*'nün büyücülük ve hekimlik gibi görevleri de üstlenen "din adamı" anlamına vurgu yapmıştır (Karatay 2015: 7-12). *Böğü*'nün *büvi* varyantını değerlendiren Weicuyi ise, Modern Uygur Türkçesinde farklı ağzılarda *büvi*, *büvü*, *büve*, *bübü* olarak ifade edilen sözcüğün "kadın hoca", "kadın şaman" anlamına geldiğini belirtmiş; Farsça *bibi* ("hanım, sahibe") sözcüğünün de muhtemelen *böve* < *böğü*'den geldiğini ileri sürmüştür (Weicuyi 2007: 216-217). Araştırmacı Uygur Budist ve Maniheizt metinlerinde sıkça kullanılan ve "kutsal, bilge, hakim" anlamlarını ifade eden *böğü*'den türetilmiş bazı sözcüklerin anlamını metin örnekleriyle önermiştir: *böğü* "ferasetli", *böğülenmek* "önceden bilmek, tahmin etmek" gibi (Weicuyi 2007: 215).

Weicuyi'nin makalesinde bildirdiği diğer bir iddia ise, *böğü*'nün Türklerin şamanist inancından geldiği ve Eski Türklerde siyasi lider ve şaman aynı kişi olduğu için "tanrının bedenleşmiş hali olarak görülen" (Weicuyi 2007: 214) hükümdara kutsal ve tanrısal anlam içeren *böğü* unvanı verildiğidir. Bu görüşe istinaden Türklerde hükümdarın Tanrı ile özdeşleşmesi gibi bir inanış olmadığını altını çizerek vurgulamamız gerekmektedir. Eski Türk toplumunda Türk hükümdarın Gök Tanrı ve atalar ibadeti için düzenlenen törenlere başkanlık etmekle birlikte ruhlarla iletişim kuran ve kehanetlerde bulunan kamların işlevlerin üstlenmemiştir. Ancak eğer *böğü* Eski Türkçede özellikle kamlar için kullanılmış ise; kamların bu olağanüstü mistik güçlerle gerçekleştirdikleri işlevlerinin; g-> y ses değişimi ile *böğü* -> *büyük* haline dönüşüp "büyük" ile ilişkilendirilebilmesi anlaşılır görünmektedir.

Bu bağlamda başka bir çalışmayı gerçekleştiren Kazak araştırmacılar T. Moldabay ve A. Azmuhanova, Türkçe metinler üzerinden yaptıkları incelemede *boge* (*böge*)/*bok* (*böke*)/*bigu* sözcüklerinin "dinin başı", "baş din adamı" anlamında kullanıldığını öne sürmüşlerdir (Moldabay, Azmuhanova 2015: 49). Ancak verdikleri örneklerden çıkardıkları anlamda Türk kültürü ile örtüşmeyen bazı yanlış yorumlarda bulunmuşlardır. Örneğin Tonyukuk Yazıtı 34. satırda yer alan Tonyukuk ve Böğü Kağan'ın birlikte savaşta oldukları ifadesinde Böğü Kağan'ı Türklerinin dininin en başında bulunan ve kendisinden kehanet beklenen din adamı olarak kabul etmişlerdir. Oysa eski Türk dininde ruhban sınıfı ve bu sınıfın başında lider bir din adamı olmadığı ve savaşa gitmediği gibi büyük dini törenleri hükümdarların yönettiğini biliyoruz. Bu nedenle Weicuyi'nin önerisine dayanarak (Weicuyi 2007: 213) buradaki "Böğü Kağan" ifadesinde *böğü*'nün kağanın adı değil, unvanı olduğu ve bunun "Kutsal Kağan" olarak tercüme edilmesi gerektiği daha akla yakın görünmektedir.

Moldabay ve Azmuhanova bahsettiğimiz çalışmalarında verdikleri içinde böğü geçen

Türkçe metin örnekleri; sözcüğün Çince metinlerde “din adamı” anlamında aynen korunmuş olması ve Moğol kroniklerindeki *bogu/böö* karşılıklarından yola çıkarak daha büyük bir iddia ortaya atmışlardır: Eski Türk Dini’nin eski adının *Tengrizm* (Rusça *Tengrianstvo*) değil, *Bogu* (*dini*) olması gerekir. Kanaatimizce *bögü*’nün kökeninin *bağa* sözcüğünden kaynaklanmış olması iddiasının ötesine geçen bu tez, kaynaklarda Türk dini yerine bu sözcüğün kullanılmış olduğunu ispat edememiştir. Üstelik *bogu*’nun din adamı anlamında kullanıldığını söyleyen araştırmacılar, bu tezle birlikte Türklerin Tengri /Gök Tanrı dinine bir anlamda yeniden; adını “din adamı”nın adından alan ve günümüzde artık bir din olmadığına dair görüşün ağırlık kazandığı “şamanizm” yakıştırmalarını yapmış olmaktadır.

***bögü/bügü* Sözcüğünün Kökeni ve Kronolojik Gelişimi Hakkında Düşünceler**

Bögü/bügü sözcüğünün kökeni ve listelediğimiz çoklu kullanımları arasından asıl anlamının hangisi olduğu konusu halen açık değildir. Çin yıllıklarında da görüldüğü üzere kadim Türk kültüründe bir boy veya uruğun adını, onu kuran veya liderliğini yapan kişinin adından alma geleneği mevcuttur (Clauson 2002: 7). “Oğuz” örneğinde görüldüğü gibi boyu kuran atanın adının gelecek nesillerde kullanılarak yaşaması sağlanmıştır. Cüveynî’nin aktardığı Uygur Türeyiş Destanı’nda adı geçen *Buku Kağan*’ın Afrasiyab olduğu hakkındaki rivayette; efsanevi ataya menşe atfetmek suretiyle Uygurların geçmişini daha geriye götürme çabası sezilmektedir. Ayrıca Türk tarihinde Göktürk döneminden itibaren bir çok *Bögü/Buku Kağan* adına rastlanması bu ata adını yaşatma geleneğini akla getirmektedir.

Aynı şekilde özellikle devletin önemli mevkilerinde bulunan kişiler geldikleri boyun adını unvan olarak kullanmışlardır. Bunun en güzel örneği, Birinci Göktürk devletinin yıkılışından sonra Çin hâkimiyetini kabul eden Pu-ku boyundan gelen ve *Bögü Kağan*’ın kayınpederi olan Pu-ku Huai-en’dir (Baykuzu 2014). “*Bögü*” sözcüğüyle benzeşen *buku*’nun Türk lehçelerinin bir çoğunda “geyik” anlamına gelmesi, Türk kültüründe bir boyun kutsal addedilen bir hayvan ongunu ile ilişkilendirilmesi ile paralellik arz etmektedir. Benzer bir durum hayvan adı alan alp ve kahramanlar için de geçerlidir (Gabain 1979; Gül 2006). Eski Türkçede özel kişi adlarına ilişkin antroponimlerin dilbilim açısından araştırılması için örnek bir çalışma olan makalesinde Y. Memmedli, mevki olarak unvan bildiren sözcüklerden, o kişinin sahip olduğu erdemleri bildiren sözcüklerden, hayvan adlarından türeyen kişi adlarını gruplandırarak örnekler vermiştir (Memmedli 1994: 97-107). Bir etnonim belirten “Türk” sözcüğünün anlam ve kullanımlarını incelediğimizde hem bir kişiye (efsanevi Türk Ata), hem onun kurduğu millete bu ad verilirken; Türk adı başta kuvvetli ve töreli olmak üzere bir çok erdem içeren nitelikleri bildiren sıfat anlamı ile bu milletin karakterini de tanımlamıştır. Dolayısıyla Eski Türkçede bir sözcüğün aynı anda hem etnonim ve antroponim olması veya bu iki tip özel ad türünden birinin diğerinden türemesi olağan bir durumdur.

Böyle bir çözümlemeyi Oğuz sözcüğünün etimolojisini inceleyen F. Bayat da dile önermiştir. Öküz sözcüğünün Altayca *pökü/pökür’den geldiği ileri süren Ramstedt’in ve arkasından onun bu görüşüne katılan Pelliot ve Poppe’nin önerileri doğrultusunda Bayat, boğa/öküz sözcüğünün ilk şekli olan *bökür* -*pökür* ve kelime başında b/p’nin düşmesiyle *ökür* sözcüklerinin semantic ölçekte türemelerini aşağıdaki şekilde göstermiştir (**Şekil 1**):

Şekil 1 F. Bayat tarafından önerilen Oğuz sözcüğüne ilişkin Semantik Türeme
(Bayat 2004:74)

Eğer bu çözümlemeyi temel alırsak *bögü* ve onunla ilişkilendirilen *bokug* sözcüklerinin boy, unvan ve erdemlilik anlamlarının her üçü de birbiriyle ilişkili ve aynı kökenden türedikleri mümkün gözükmemektedir. Söz konusu sözcüklerin dilbilim anlamında *buku* olarak hayvan adı ile de ilişkilendirilmesi, T. Gülensoy'un örneklerini verdiği üzere *bö-* kökünden türeyen hayvan adlarının çokluğuyla da örtüşmektedir (Gülensoy 2011: 171).

Bögü kelimesinin daha önce önerilmiş *beg* < *baga* değişiminde olduğu gibi *baga* kelimesinden türediği kesin değildir. Ancak *baga* sözcüğünün Göktürk döneminde *bögü* ile aynı anda diğer bir unvan nitelleyici olarak kullanılıyor olması (Şirin User 2010: 272) da bu görüşü çürütmez. Zira Eski Türkçede aynı nesneyi/kişiyi/kavramı niteleyen eşanlamlı bir çok kelime var olduğu gibi, diğer dillerden geçen sözcüklerin Türkçeleşmiş hallerinin yanı sıra yabancı sözcükler de korunmuştur. *Bögü* ve *baga* sözcükleri, Uygur döneminde de *Bögü Kağan* ve *Tun Baga Tarkan* özel kişi adlarında eş zamanlı olarak görülmektedir. Ancak *bögü* kelimesinin zaman zaman birlikte kullanıldığı *bilge* sıfatına kıyasla dini niteliği ve Tanrı'ya atfedilen veya onunla ilişkilendirilen "ilahî", "kutsal" anlamları kanaatimizce ön plana çıkmaktadır. Bu tür kutsiyet belirten unvanların Eski Türk hükümdarları için her dönemde kullanıldıkları bilinmektedir. Ancak kronolojik gelişmeye baktığımızda; Gök Tanrı dini çerçevesinde din ve devlet açısından en yüksek mertebeyi temsil eden hükümdar kavramının sona ermesinden sonra *bögü/bügü* sözcüğünün *büyü* ve *büyücü* anlamını kazanması ve din adamları için kullanılması nasıl mümkün olmuştur?

Bunun *bögü* sözcüğüne ilişkin bir anlam daralması olabileceğini destekleyen bir unsur, G. Mensching'in "ilkel karizmatik krallıkta fonksiyonların birliğinin bozulması" teorisidir (Mensching 2012, 57-63). Bu teoriye göre arkaik devirde gücünü (karizmasını) Tanrı'dan alan kral, kutsal ve kutsal dışı olarak adlandırılan, din ve devlet işlerini birlikte icra etmekteydi. Mensching bu sebeple din ve devlet işlerini birlikte yürüten kralın, başta bütün bu fonksiyonları birlikte yürütmesine sebep olan kraliyet fonksiyonu olmak üzere rahip veya sihirbaz durumunda olduğu dini fonksiyonu, hukuki fonksiyonu ve ordu komutanı olarak görev yaptığı askeri fonksiyonundan bahsetmektedir. Karizmatik krallığın laikleşmesi ile birlikte krala ait fonksiyonların original birliği zamanla bölünmüş; kralın yanında rahip, büyüücü ve bağımsız hakimler kendilerini göstererek kralın elinde artık "kutsal dışı" olarak tanımlanan yönetim ve ordu komutanlığı kalmıştır.

Mensching'in teorisini göz önüne aldığımızda *bögü* sözcüğü, Türk hükümdarı için dini

fonksiyonun ortadan kalktığı dönemden sonra onun sadece eski dini fonksiyonunu icra etmekle yükümlü olan din adamlarına ithaf edilerek anlam daralmasına uğramış olabilir. Türklerin yabancı dinleri kabulü ile birlikte, özellikle Maniheizm döneminde ruhban sınıfının ortaya çıktığını ve idare anlamında din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığını söylemek mümkündür. Ancak bu ayırım ile birlikte hükümdarın karizmasını ve ilahi vasıflarını yitirdiğini söylemek mümkün değildir. Zira Uygur hükümdarları, Maniheizm'e girdikten sonra da "Tengri, kün ve ay" gibi kutsal adledilen ilahi unsurlardan kut almaya devam etmişler ve üstelik Mani dininin hamisi olarak *zahag-ı Mani* "Mani'nin tecellisi, oğlu anlamında *zahag-i Mani* (Müller 1910: 95) gibi unvanlar alarak kutsiyetlerini devam ettirmişlerdir. Hatta Maniheizm'i kabul eden Böğü Kağan'ın aynı zamanda "Tengri Kağan" adını kullanması, bu unvanların aynı dönemde eş anlamlı olarak kullanılma ihtimalini düşündürmektedir.

Bu konuda akla gelen daha zayıf bir diğer teori, belki de arkaik haliyle kutsal bir hayvan, boy, unvan veya din adamını ifade eden Eski Türkçe *bögü* sözcüğünün özellikle Maniheizm başta olmak üzere yabancı dinlerin etkisiyle Farsça *baga* sözcüğünü de içeren "ilahilik" vasfını ifade etmek üzere değişikliğe; bir nevi "anlam genişlemesi"ne uğramış olmasıdır. Buna göre yabancı dinin etkisinin zayıflaması ve kalkması ile de bu anlam genişlemesi ortadan kalkıp sözcük nihayet "kutsal güce sahip din adamı" şeklindeki Türkçe eski kullanımını kazanmış olabilir. Her iki teori de şimdilik güçlü delillerle desteklenmekten uzaktır.

Sonuç

bögü/bügü ve *bokuk/bokug/bukuk/bukug* sözcükleri Eski Türk kültüründe; kökeni Tölesler'e uzanan bir boy adı, ilahi ve kutsal anlamı nedeniyle başta akla dayalı olmak üzere bir çok farklı erdemi ifade edebilen bir sıfat, bu sıfatlar sebebiyle hükümdar, askeri komutan, lider için kullanılan ad veya unvan ve din adamı adı olarak kullanılmışlardır. Son dönemde yapılan araştırmalarda *bögü* sözcüğün Eski Türkler tarafından hükümdar ve askeri unvan olarak kullanımından ziyade din bağlamındaki kullanımı ve anlamı üzerinde durulmuştur. Bunun sebeplerinden biri, günümüzde halen farklı Türk lehçelerinde ve Moğolcada bu sözcüğün "erkek veya kadın din adamı" için kullanılıyor olmasıdır.

Eski Türk kültüründe boylar, hükümdarlar, komutanlar, alpler ile boyu simgeleyen kutsal hayvanlara ait ad veya unvanların birbirleriyle geçişli olarak kullanılması sebebiyle *bögü* sözcüğün kullanıldığı bağlamların çizgisel bir kronolojisini çıkarmak oldukça zor görünmektedir. Bu karmaşık durumun Maniheizm ve Budizm gibi yabancı dinlerle nasıl şekillenmiş olduğu da, daha geniş ölçekte incelenmesi gereken oldukça mühim ve ilginç bir sorudur.

Ayrıca *bögü* sözcüğünün *Tanrı/Tengri* veya *ilahi* anlamına gelen Farsça *baga* sözcüğü ile ilişkisi halen aydınlatılmayı beklemektedir. Sezgisel bir yaklaşım ile sözcüğün din bağlamında kullanılan "kutsal, ilahi" anlamının baskın ve belki "ilk ve asıl anlam" olduğu öne sürülebilir de henüz kanıtlanmaktan uzaktır. Belki de zaman içinde yaşanan anlam daralması sonucunda *bögü* sözcüğün hangi kişi için kullanıldığına bağlı olarak bu kutsallık; bilgelik, fiziki güç veya ruhani güç anlamı ile sınırlandırılmış olabilir.

Diğer bir konu *bögü* ve *bokuk* arasındaki ilişkinin dilbilim ve semantik açıdan mahiyetidir. Bu iki sözcüğün Göktürk döneminden itibaren eşzamanlı kullanımı, birinin diğerinden türetildiği veya aynı kökten geldiği teorilerini çürütmemekle birlikte; eş anlamlı olmaktan ziyade farklı anlam/nesne/kişi veya topluluklara işaret ediyor olabileceğini düşündürmektedir. Örneklerini verdiğimiz Eski Türkçe metinlere göre; *bokuk/bokug* sözcüğü

daha çok etnonim ve antroponim olarak özel bir boy/kişiyi tanımlamakta kullanılmıştır. H. Şirin'in bahsettiği etnik mensubiyeti bilinmeyen *bukug tutuk* örneğinde, belki *bukug* adı, boy niteleyen bir unvan olarak kullanılmıştır. Hiç şüphesiz Hun döneminden Turfan Uygurlarına kadar rastladığımız *bokug/bokuk* sözcüğünün Tölesler arasında yer alan tek bir boy için kullanılmış olması ihtimali heyecan vericidir. Ayrıca örneklerini vermeye çalıştığımız *Buku Kağan'ın* destanlarda Afrasiyab olarak kabulü veya etimolojik olarak önerilen *Bökür-Oğuz* ile bağlantısı da antroponim olarak daha fazla incelenmeyi hak etmektedir.

Sonuç olarak, böğü/büğü sözcüğünün Eski Türkçe Budist metinlerin tercüme vasıtasıyla ortaya çıktığı dönemde (en erken geç IX.-X. yüzyıllar) Sanskritçe *prajñā* sözcüğünün karşılığı olarak; akıl vasıtasıyla ulaşılan bilgeliği ifade eden "hikmet" erdeminin de ötesinde, gerektiğinde Zen Budizmi'nde olduğu gibi anlamlı bir aydınlanma ile kazanılabilecek mistik, ilahi veya ruhani sezgi ve kavrayışı ifade eden "irfan" kelimesini de içeren anlama sahip olması bize kelimenin geç kullanımlarının (büyü, din adamı) mistik kaynağı hakkında ipucu vermektedir. Ancak böğü/büğü kelimesinin Eski Türkçenin daha önceki dönemlerinde tam olarak hangi anlamda kullanıldığını veya yukarıda bahsettiğimiz "baga" ile muhtemel ilişkisinde olduğu gibi başka dillerden, başka dinler vasıtasıyla ödünçlenmiş bir sözcük olup olmadığını tespit etmek için elimizde yeterli delil bulunmamaktadır.

Çalışmamızda bazı örneklerini vermeye çalıştığımız böğü/büğü sözcüğünden yapım ekleriyle türemiş fiil ve isimleri hakkında da Türk dili uzmanları genellikle benzer düşünceler ileri sürmüşlerse de böğü/büğü kelimeleri için farklı köklerden bahsedilmiş olması, daha fazla etimolojik araştırmayı elzem kılmaktadır. Hatta böğü/büğü kelimesindeki ses değişiminin nasıl ve ne zaman olduğu veya aynı anda kullanımı konusu da açık değildir. Tüm bu nedenlerden ötürü, sözkonusu sözcük ve türevlerine ilişkin derli toplu bir kök ve anlam bilgisine ulaşmayı amaçladığımız makalemizde daha ziyade sistemli bir şekilde, yeni bulgular ve metodlar ışığında, özellikle etnonim ve antroponimlerden dolayı tarih disiplininin de yardımıyla yeniden işlenmesi gereken bir çok malzeme ile karşılaştık. Makalemizde bu malzemeyi sunmanın yanı sıra sözcüğün geçirmiş olabileceği evreler hakkında bazı teoriler öne sürüp yorumlamaya çalıştık. Muhtemel anlam genişlemesi, daralması gibi yorumlarımıza özellikle bu konuya yeni bir perspektif getirmek ve yeni tartışmalara yol açmak açısından yer vermeye çalıştık. Ancak bu makalede incelenen sözcüklerin kullanımları, anlamları ve özellikle kökenlerine ilişkin cevaplardan çok sorulara sahip olduğumuzu söylememiz gerekir. Bulunan yeni yazıtlar, okunan yeni metinler ve yeni yaklaşımlar ile beraber Eski Türkçe yazıt ve metin külliyatı üzerinde yapılacak detaylı bir kronolojik analiz çalışmasının, bize bu soruları cevaplamamıza yardım etmesini temenni ediyoruz.

Summary

Different opinions have been put forward so far on the root, meaning and etymology of the Old Turkic *böğü/büğü* word that came out as a personal name or title. *böğü/büğü* has also been associated earlier with the word *bokuk/bokug/bukuk/bukug* used in Hun, Gokturk and Uyghur periods. This view has been almost refuted by the fact that these words were written in different way in Old Uyghur script and in Chinese transcriptions. About *böğü/büğü*, encountered in Chinese sources, Turkic inscriptions, Uyghur Buddhist and Manichaeic texts, Uyghur epics and Kutadgu Bilig, several linguists emphasized its meanings as "wise, sage, savant, sacred, physician, magician".

In our paper we first examined the usage of these words within some important texts in the light of past studies. During Huns period, in a Turkic verse from 4th century written in *Chin Shu* translated by L. Bazin, *bokug/bukuk* was used as a commander title. Bazin gave also some other examples in texts from different periods for the usage of this word and its derivatives as tribe or animal names. In Turks period, *bögü/bög<ü>* was used as ruler's title in *Tonyukuk Inscription* and *bukug* as another title describing a governor (*tutuk*) in *Bilge Kagan Inscription*. In Orhun and Turfan periods, *Bögü ve Bokug/Bukuk/Bokuk* was especially used a title in personal names, as seen in *Bögü Kağan* and other Uygur rulers . In the famous Uygur epic narrating the emergence of Uygur tribe (*Türeyiş Destanı*), one of the five children born from trees was called *Boguk Han* according to Chinese sources and *Boku/Buku Tegin* by *Cüveynî*. *Bukug* was also recorded as a title in *Taryat Inscription*. The usage of *bokug* or *bokuk* (having meaning as "bird's crow, knob, tuber") as a tribe name by Uygurs was especially highlighted by L. Clark who published Uygur Manichaeic texts in Berlin turfan Collection. Another example from bilingual (Uygur and Chinese) *Turfan İdikuts' Inscription* dated from approx.. 14th century, found in Kansu Region and read by G. Shimin and J. Hamilton is the expression *bokuk tözlüg pundarik çeçek*, translated by the same authors as "lotus flower of bokuk "log or race -having double meanings-". The third type of usage of *bögü/bügü* by Uygurs was as the descriptor of personal characteristics expressing "virtue". This word was used in Old Uygur Buddhist texts as the Uygur translation of Sanskrit *prajñā* term expressing "wisdom". *Prajñā* refers not only wisdom virtue attained by mind, but also knowledge obtained by insight, cognition and intuition (*irfan*). The six virtues (Skr. *pāramitā*) needed to be attained by boddhisattvas wishing to become Buddhas, was called as *altı paramit / altı törlüg bügülenmek Erdem, bügülenmek* explained by M Erdal and K. Eraslan "having mystical wisdom or being supernatural", probably leading to later "magic/magician" meanings of *bögü/bügü*. In Uygur texts, *bögü/bügü* was also used as synonym of "right" (*right thought, right behavior...*) The possible later derivation of this word as "böke", meaning "strong" could be another aspect of *bögü/bügü* expressing virtue in general.

Regarding the origin of *bögü/bügü* and its derivatives, it was previously proposed that the religious context was relevant due to the relations with *bag, бага* (Persian) and *boy* (Slavian) words meaning "God", but not much supported with strong arguments. In our paper, we introduced some of the ideas that have recently emerged, emphasizing the meaning of *bögü/bügü* as religious person, used in Mongolian as male shaman according to Clauson. One of the two proposals to be noted belongs to O. Karatay who pointed that *beki*, used for head of shamans by Kipchak Turks, came from the same origin as *bögü*, the religious man played role both as magician and physician. The second study by Kazak scholars T. Moldabay ve A. Azmuhanova noted that *boge (böge)/boke (böke)/bigu* words referred to "head of religion" or "religious leader" and argued that the name of old religion of Turks was *Bogu* and not *Tengrism*, which was criticized by us due to weak argumentation.

In the second section of our paper, we tried to reveal the main and the original meaning of the word. Turks have an ancient etnonym tradition where the personal name of tribe leader was given to his tribe name. Conversely, the leading persons of state got their title from their tribe name. Other old Turkish traditions are; 1) the fact that each tribe has its own *ongon* , 2) the antroponym in which some warriors and heros got the name of animals, indicated by Y. Memmedli. The second shows a parallelism with the relation of *bögü* and *buku*, meaning "deer" in many Turkish dialects. So, in Old Turkic, it seems very probable that a word is both an antroponym and an etnonym or one is derived from the other of these special naming form.

As *bögü* has a meaning as "divine, sacred" which is especially used as title Turkish

ruler having these two virtues, we tried to follow up the chronological link between this meaning and the later meaning as magician or religious man, in order to understand the semantical change. Our first proposal was “semantic restriction” based on G. Mensching theory of “the breakdown of functional association in primordial charismatic kingship”, where king has lost his religious leader function upon secularization. This theory fits also with Turkish ruler, who led the religious ceremonies held for Sky God, ancestors and land-water spirits. Our second proposal, which seems less probable, is based on the theory of “semantic extension” where the most archaical meaning of böğü was “sacred animal, tribe or religious man” meaning which ended up with most vast “divine” meaning by the introduction of a foreign religion like Manichaeism, with the reflection of Persian *baga* word. It could be resulted that the original meaning came up when foreign religion impact was forgotten. As a conclusion, we hope that our study will stimulate further research on the etymology and semantical aspects of this important old Turkic word by the systematical and chronological study of recently discovered inscriptions and texts and new approaches.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (2003), "Bugut Yazıtı ve Anıt Mezar Külliyesi Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (13), 11-21.
- ARAT, Reşid Rahmeti (2007), *Eski Türk Şiiri*, 4. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, Haz. Kemal Eraslan vd., Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- ATA, Aysu (2008), *100. Doğum Yıldönümüne Armağan Prof. Dr. Saadet Çağatay'ın Yayınlanmış Tüm Makaleleri C. 1*, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları .
- AYDIN, Erhan (2011), "Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvan ve Unvan Niteleyicileri", *TDAY-Bellekten* (2011-2), 5-26.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1929), "Türkische Turfan Texte II", *Sonderausgabe aus den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, Phil.-hist. Klasse, Berlin, 1929, 411-430 + VI Tafeln.
- BANG, Willi; GABAIN, Annemarie von (1931), *Analytischer Index Zu den Fünf Ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*, Berlin: Verlag Der Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter U. Co.
- BAYAT, Fuzuli (2004), "Uz ~ Ğuz ~ Oğuz Kavim Adının Etimolojisi", *Karadeniz Araştırmaları* (3), 71- 77.
- BAYKUZU, Tilla Deniz (2014), "T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* (54/1), 377-400.
- BAZIN, Louis (1994), *Les Turcs Des Mots, Des Hommes* (Haz. Michèle Nicolas, Gilles Veinstein), Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CAFEROĞLU, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- CHAVANNES Édouard, PELLIOT, Paul (1911), "Un Traité manichéen retrouvé en Chine ", *Journal Asiatique*, 10ème série:18, 499-617.
- CLARK, Larry (2009), "Manichaeism Among the Uyghurs: The Uyghur Khan of the Bokug Clan", *New Light on Manichaeism : Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism* (Ed. J. D. BeDuhn), Leiden-Boston: Brill, 61-71.
- CLAUSON, Gerard (2002), *Studies in Turkic and Mongolic Linguistics*, 2nd Edition, London: Routledge.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford : Clarendon Press.
- DOERFER, Gerard (1965), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band II. *Türkische Elemente im Neupersischen alif bis ta*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmBH.
- DONUK, Abdülkadir (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to Lexicon*, C. II, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GABAIN, Annemarie von (1979), "Die Staatliche Verfassung Des Uigurischen Königreichs von Koço, 9.-13. Jh. n. Chr.", *XVI. Milletlerarası Altaistik Kongresi (21-21.X.1973 Ankara) Bildirileri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 153-164.
- GABAIN, Annemarie von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, 5. Baskı, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜL, Bülent (2006), "Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları", *Türkbilig* (12), 185-191.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- HAMILTON, James (1986), *Manuscripts ouighours du IXe-Xe Siècle de Touen-houang*, 2 cilt, Paris: Peeters.
- KARATAY, Osman (2015), "Hem Büyücü, Hem Rahip, Hem de Tabip: Uzlaşma Neden Yok?", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* (15/1), 7-12.
- KAŞGARLI MAHMUD (1941), *Divanü Lugat-it Türk Tercemesi*, C. III, Çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KLIMKEIT, Hans Joachim (1993), *Gnosis on the Silk Road : Gnostic texts from Central Asia*, San Francisco: HarperSanFrancisco.
- LE COQ, Albert von (1913), Chotscho. *Ergebnisse der kgl. Preussischen Turfan Expeditionen*, Berlin: Walter de Gruyter.
- LE COQ, Albert von (1912), "Ein manichaisches Buch-Fragment aus Chotscho", *Festschrift Vilhelm Thomsen*, Leipzig, 145-154.
- MEMMEDLİ, Yunus (1994), "Eski Türkçede Şahıs Adları ve Unvanları", *TDAY-Belleten*, 95-110.
- MENSCHING, Gustav Mensching (2012), *Din Sosyolojisi*, (Çev. Mehmet Aydın), 3. Baskı, Konya: Litera-Türk Yayınları.
- MOLDABAY, Talgat, AZMUHANOVA, Ayman (2015), "Religion of Old Turks", *Anthropologist* 21 (1,2), 46-50.
- MÜLLER, F.W.K. (1911), *Uigurica II*, AKPAW, Berlin: Verlag der Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- ROUX, Jean-Paul (2015), *Eski Türk Mitolojisi*, (Çev. Musa Yaşar Sağlam), 2. Baskı, Ankara: BilgeSu Yayınları.
- SERTKAYA, Osman (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri/Probleme der köktürkischen Geschichte/ Some Problems of Köktürk History*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 131, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- SHIMIN, Geng, HAMILTON, James (1981), "L'inscription ouïgoure de la stèle commémorative des Iduq qut de Qoco", *Turcica* (13), 10-54.
- ŞEN, Serkan (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler*, Samsun 2002: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- ŞEN, Serkan (2015), *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ŞİRİN USER, Hatice (2010), *Köktürk ve Ötüken Uygur Uygur Kağanlığı Yazıtları & Söz Varlığı İncelemesi*, 2. Baskı, Konya: Kömen Yayınları.
- THIERRY, François (1998), "Les Monnaies de Boquq Kaghan des Ouighours (795-808)", *Turcica* (30), 263- 278.
- TOKYÜREK, Hacer (2011), *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Maniheizm Terimleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- WEICUYI (2007), "Uygurcadaki "büvi" Kelimesinin Kökeni Üzerine", (Çev. Alimcan İNAYET), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies* (C. VII/2), 213-217.
- YILMAZ, Hüseyin (2007), *Budist Metafiziği*, Ankara: Hece Yayınları.